

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНО СФОРМОВАНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СУДОВИХ ПРАКТИК ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ МОВИ ЖЕСТІВ У СУДОВИХ ЗАСІДАННЯХ

APPLICATION OF COMPARATIVE ANALYSIS METHOD OF HISTORICALLY FORMED NATIONAL AND EUROPEAN COURT PRACTICES' ON HUMAN RIGHTS PROTECTION CONCERNING THE USAGE OF SIGN LANGUAGE IN COURT HEARINGS

Клєцова Н.В., к.е.н.,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Волченко Н.В., к.е.н.,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет

Кравченко Д.В., студентка II курсу
юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню порівняльного аналізу історично сформованої національної та європейської судових практик із захисту прав людини щодо використання мови жестів у судових засіданнях. Авторами було проведено власне дослідження щодо впливу мови жестів на рішення суду в різних країнах світу із застосуванням практики Європейського Суду з прав людини та національних судів. Для досягнення поставленої мети у статті було застосовано метод порівняльного аналізу історично сформованої національної та європейської судових практик, а також метод експертних оцінок на міжнародному та національному рівнях. Респондентами виступили фахівці-психологи, що спеціалізуються на мові жестів, досвідчені судді, адвокати-практики, науковці тощо. Для отримання певних результатів нами було здійснено ґрунтовний аналіз мови жестів учасників судового засідання під час розгляду справ у Європейському Суді з прав людини, зокрема: «Навальний проти Росії» № 2 (ЄСПЛ 127, 2019) та «Куріч проти Словенії» (№ 26828/06).

Під час дослідження нами було встановлено, що саме мова жестів інколи спроможна дати нам у ході судового засідання величезний перелік додаткової інформації. Завдяки цьому рішення суду матиме меншу похибку недосконалості, адже будуть враховані не лише докази, але й підкріплена правдивість цих доказів. Нами запропоновано ввести нову посаду в судовий процес, яку обійматиме досвідчена особа-психолог, – спеціально підготовлена для тлумачення мови жестів учасників судового процесу різних країн світу. Введення такої посади сприятиме впливу мови жестів на прийняття судових рішень, що, відповідно, підсилуватиме вирок суду в спільноті. Нами запропоновано ідентифікацію універсального переліку основних жестів для судового засідання, який допомагав би суддям і учасникам процесу не відволікатися та зберігати спокій під час розгляду справи. Також нами запропоновано, щоб кожний кваліфікований юрист-практик, суддя, слідчий мав базове уявлення та відвідував раз на рік тижневий курс щодо «тлумачення мови жестів у судовому процесі». Адже, повертаючись у стародавні часи, ми не маємо забувати про мову нашого тіла, яке інколи може розповісти нам набагато більше, ніж ми собі уявляємо.

Ключові слова: жести, мова жестів, судове засідання, суд, прийняття судового рішення, методи дослідження, порівняльний аналіз, історія європейських судів, Європейський суд з прав людини.

The article is devoted to a study on the comparative analysis of historically formed national and European jurisprudence on the protection of human rights concerning the usage of sign language in court hearings. The authors conducted their own research on the impact of sign language on court judgments in different countries of the world, using the case law of the European Court of Human Rights and national courts. In order to achieve the goal of the article it was used the method of comparative analysis of historically formed national and European jurisprudence, as well as the method of expert evaluation at the international and national levels. Experts were psychologists specializing in sign language, experienced judges, practicing attorneys, academics, and others. In order to obtain certain results, it was conducted a thorough analysis of the sign language of the participants of the hearing when considering cases in the European Court of Human Rights, in particular: "Navalny v. Russia" No. 2 (ECHR 127, 2019) and "Kuric and others v. Slovenia" (No. 26828/06).

In the course of the study, we found that it is the sign language that can sometimes provide us with a huge list of additional information during a court hearing. This will make the court's decision less flawed, since not only the evidence will be taken into account, but also the truthfulness of that evidence. We proposed to introduce a new position in litigation, which will be occupied by an experienced psychologist – specially trained person for interpreting the sign language of participants in litigation of different world's countries. The introduction of this position will contribute to the influence of sign language on court judgments, which will accordingly reinforce community sentencing. We have also proposed the identification of a universal list of key gestures for the hearings, which would help judges and participants in the process to be not distracted and keep calm during the hearing of the case. We are also advised that every qualified practitioner, judge, investigator should have a basic understanding and attend a weekly course on "interpreting sign language in litigation" once per year. After all, going back to the ancient times, we must not forget the language of our bodies, which could sometimes tell us much more than we even imagine.

Key words: gestures, sign language, court hearing, court, adjudication, research methods, comparative analysis, history of European courts, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Щодня ми робимо мільярди рухів (жестів), проте ґрунтовно не замислюємося над їхнім значенням, хоча саме вони можуть розповісти багато не тільки про саму людину, але й про її внутрішній світ. Судові засідання не є винятком, адже саме на них жести можуть вказати на емоційний стан людини. Закордонними вченими-науковцями й практиками Р. Кушалнагар [3], Г. Матур [3], М. Мулдер [2], Дж. Напір [1], Т. Хог [1], Т. Хумпріс [3] доведено, що рухи передають переживання, байдужість, нехтування

людини, які можуть допомогти у судовому рішенні. На сучасному етапі розвитку України як країни-кандидата для отримання статусу члена Євросоюзу питання застосування мови жестів на судовому засіданні є актуальним і перспективним. Це допоможе проводити судові засідання і виносити судові рішення більш об'єктивно. На жаль, у етапах реформування сфери судочинства наша країна відстає на декілька кроків від європейських країн світу. Саме тому з урахуванням досвіду іноземних країн нині в Україні актуальності набуває створення уніфікова-

ного зразка ключових жестів, якими зможуть користуватися судді під час проведення судових засідань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню впливу мови жестів на перебіг судових засідань присвячені праці як вітчизняних, так і закордонних учених, таких як: В. Азін [4], Л. Байда [4], О. Вашук [5], І. Виртос [4], Н. Госс [4], П. Ждан [4], В. Засенко [6], Я. Зейкан [7], Р. Кушалнагар [3], Г. Матур [3], М. Мулдер [2], Дж. Напір [1], М. Ольховська [8], А. Флетчер [4], Т. Хог [1], Т. Хумпріс [3] та ін. Особливої уваги заслуговує процес порівняння європейської практики впливу мови жестів на прийняття судових рішень та перспектив впровадження основних підходів в українську судову практику. У сучасних умовах розвитку українського суспільства така проблематика не набула широкого поширення, а навпаки, має лише декларативний характер. Саме тому це питання є актуальним і вимагає детального дослідження.

Метою цієї статті є здійснення порівняльного аналізу історично сформованої національної та європейської судових практик із захисту прав людини щодо використання мови жестів у судових засіданнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукові дослідження визначення впливу мови жестів на прийняття судових рішень беруть своє коріння з давніх-давен. Відомий філософ і родоначальник німецької філософії, вчення якого й досі популяризують у Німеччині, І. Кант зазначив, що: «Рука – це видима частина мозку» [9]. І справді, крім словесного мовлення, ми володіємо ще й мовою тіла – однією з окремих мов, яка є досить цікавою і важливою для людей, що хочуть досягти успіху в житті й, можливо, навіть застерегти себе від брехні та негативних емоцій. Бо, знаючи цю мову, можна «прочитати» свого співрозмовника. Вже у 1971 році американський психолог Альберт Мейерабан сформулював правило ефективної усної комунікації – «правило 7% – 38% – 55%». Згідно з ним, ефективність усної комунікації лише на 7% залежить від слів, решта – від інтонації та ритму, а також міміки і жестів [10]. Так, і в судових засіданнях ваша інтонація, поза і жести відіграють вкрай важливу роль у разі висловлення вашої думки перед аудиторією. Мова тіла у разі усвідомленого її використання може допомагати підсудному чи адвокатам повноцінно передавати ключові меседжі своєї лінії захисту чи обвинувачення. Проте виникає питання: «Чи звертають сучасні вітчизняні та міжнародні судді-практики під час судових засідань на мову жестів учасників судового процесу?». Для отримання відповіді на це питання нами були проведені власні дослідження протягом 2018–2020 років.

Так, аналізуючи науково-практичні дослідження, що були проведені Британською Радою, ми дійшли висновку, що натепер жести відіграють значну, хоча й опосередковану роль у ході судових засідань. Наприклад, результати дослідження Британської Ради показали, що люди відчувають інвалідність у різні моменти свого життя і що більшість людей не народилися з такими порушеннями. Часто інвалідність настає під впливом таких чинників, як вік, бідність, безробіття, дієта (харчування), стиль життя. Проте люди, які на момент набуття інвалідності були в скрутному фінансовому становищі, мали проблеми із законом чи взагалі перебували під слідством, мають більшу ймовірність погіршити і без того скрутне становище через свою інвалідність [11; 12]. Тому уряд Великої Британії навіть опублікував дослідження «Розкриття потенціалу» в доступному форматі, зокрема у форматі «спрощеного посібника» (Easy Read Guide), а також випустив фільм для користувачів британської мови жестів.

Студентам Сумського національного аграрного університету юридичного факультету під час інституціонального візиту до Європейського Суду з прав людини у 2018 році пощастило поспілкуватися з взяти інтерв'ю у представників Секретаріату. Респондентами виступили 15 осіб

різних країн світу, які здивувалися питанню актуальності мови жестів у прийнятті рішень під час судових засідань. Адже більшість справ розглядається у письмовій формі, і не завжди вистачає досить часу проаналізувати жести, мову й поведінку як позивача, так і представників відповідача. Проте висловлена думка респондентів змусила нас замислитися, що під час розгляду надзвичайно важливих справ, які, наприклад, стосуються тортур, розшифрування мови жестів не носить обов'язковий характер, проте розшифровується психологом, який також залучається до судового процесу такого характеру. Думка, висловлена одним із представників Секретаріату, підтвердила наукові дослідження Віла Роджерса про те, що комунікація на міждержавному рівні неможлива без дипломатії. Дипломатична комунікація має давню історію, що явно простежується й досі у міжнародних відносинах, а мова дипломатії є відображенням довгої соціальної взаємодії та спілкування між народами. Результатом припинення такого спілкування завжди був конфлікт. Однак нерідко мова й сама була причиною непорозумінь і конфліктів. Її характерність полягає в обережному використанні слів і виразів, скрупульозному відборі синтаксичних конструкцій, поєднанні вербальних і невербальних знаків і навіть мовчання. Особлива організація мовних засобів допомагала будувати мости, цементувати відносини, оминути конфлікти [13]. Для сучасної дипломатії слова продовжують залишатись головним інструментом, проте інколи мова жестів допомагає мирно врегулювати конфлікти.

Заступник апарату Секретаріату акцентувала увагу на тому, що перше враження у судових засіданнях також впливає на подальший розвиток етапів у спілкуванні. І дуже добре, якщо перше враження сприяло подальшому результативному розгляду позову, проте здебільшого саме необізнаність позивачів та відповідачів у судовому процесі встановлює свого роду бар'єри під час розгляду справ по суті. Респондент особливо звернула увагу на міміку та жести позивачів окремих країн світу. Уміння читати людину за допомогою жестів – це ціла наука, навіть ціле мистецтво. Представники тієї країни, які володіють таким мистецтвом жестів, інколи викликають посмішку на вустах. Проте в такому разі виникає дилема: дуже важко розшифрувати мову жестів занадто обізнаного учасника судового процесу, адже реальність та прагнення не завжди співпадають. За таких обставин була висловлена думка: мова жестів може слугувати додатковим фактором під час розгляду справ по суті, але не суттєвим.

Окрему увагу нами було приділено гугл-анкетуванню серед представників професорсько-викладацького складу, що спеціалізуються на психології мови жестів, захисту прав людини, практиці у національних судах своїх країн. Респондентами виступили представники таких п'яти країн світу, як: Німеччина, Італія, Польща, Болгарія, Греція. Узагальнюючи думки, що були висловлені цією групою респондентів, ми виявили: що кожна людина сприймає інформацію, спираючись на таке співвідношення: 7% інформації надходить нам разом зі словами, а решта – 93% сприймаються нами за допомогою жестів. Саме в судових засіданнях, на їхню думку, має бути врахована така позиція. Більш того, мова жестів мусить мати безпосередній вплив на винесення остаточних судових рішень. Підкріплюємо висловлену думку закордонних науковців відомою працею австрійського письменника Алана Піз «Мова рухів тіла» [9], який запевняв усе людство, що кожна особа сприймає інформацію на 7% мовою, а решту – за допомогою мови жестів.

Слід відзначити, що нині у світі витлумачено більше, ніж 1000 несловесних знаків і сигналів. Проте однакові жести у різних країнах світу можуть тлумачитися по-різному. Підтвердженням цього є висловлена думка респондента із Секретаріату Європейського Суду з прав людини. Непродумані рухи можуть виказувати приховані

наміри або ж навіть поставити учасника судового процесу в дуже незручну ситуацію. Яскравий приклад того, до чого може призвести незнання мови жестів є навіть в історії людства. Так, під час народних заворушень у Литві, яка прагнула державного суверенітету шляхом виходу із СРСР, на засіданні Верховної Ради президент М. Горбачов сказав: «Проблему з Литвою ми будемо розв'язувати демократичним шляхом!» і при цьому вдарив кулаком по трибуні. І вже наступного дня у Вільнюс ввели війська. У такому разі жест передав те, що було позначено словами.

Окрему вибірку респондентів склали перехресні опитування мешканців різних міст України віком 30–50 років. Так, у ході дослідження перше, що ми підкреслили: чи звертають увагу звичайні мешканці міст України на жести та міміку. Так, із 256 опитаних респондентів лише 53% звертають увагу на жести співрозмовників. При цьому основна частина опитуваних осіб звертають увагу на руки та очі. Тож доходимо висновку, що під час судових засідань учасники розгляду справи по суті, ймовірно, користуються зоровим контактом та мовою жестів рук.

Нами було також поставлено питання ґрунтовного дослідження щодо тлумачення однакових жестів учасників судових засідань у різних країнах світу по-різному. Наприклад, усім відомий жест, коли людина підносить палець до скроні. У Голландії, всупереч міцній слов'янській звичці, палець біля скроні став компліментом гострому розуму. У Великобританії не образяться, адже тлумачення цього жесту є нейтральним – «живи своїм розумом». Водночас у Франції, у східнослов'янських регіонах цей жест може означати натяк на недалекоглядність. А чи знали ви, що всім відома в Україні дуля, наприклад, в Японії означає, що жінки прагнуть звернути увагу клієнтів на себе, а у Таїланді це означає «завжди готовий», у Бразилії дуля є оберегом на вдачу. Так, наприклад, якщо у Європейському Суді з прав людини учасники судового процесу будуть використовувати такий жест, психологу доведеться тлумачити його по-різному, а це може вплинути по-різному на хід вирішення справи по суті.

Наступною вибіркою респондентів виступили фахівці-юристи, які працюють у сфері судової практики щодня і саме їхня робота тісно пов'язана із невербальною мовою. Так, у ході опитування респондентів нами було запропоновано запровадити у практику національних судів окрему посаду, яку обійматиме спеціально підготовлена особа щодо тлумачення мови жестів учасників судового процесу, що, відповідно, впливатиме й на рішення суду. Ми справді щиро вдячні тій виборці респондентів, яку склали досвідчені судді, адвокати, слідчі, та пройшли анонімне опитування. Проаналізувавши результати відповідей опитаних фахівців-практиків, ми також дійшли висновку, що представники судейської системи, адвокати є надто обізнаними фахівцями, адже добре розуміються на мові жестів не лише в Україні, але й у різних розвинених країнах світу.

87% опитуваних респондентів зазначили, що нині в Україні тлумачення мови жестів під час судового засідання перебуває на початковому етапі розвитку. Проте якщо ж брати інші розвинені країни, то кожний сегмент має свої плюси та мінуси. Цікавим було виявити, що 69% вибірки респондентів говорили про судові засідання та винесення судових рішень у стародавні часи. Виявлялося, що вже тоді звертали увагу на жести, причому навіть оголошували рішення за допомогою жестів. Наприклад, у Стародавньому Єгипті суддя безмовно прикладав до лоба тієї сторони, на чию користь вирішена справа, зображення істини, яке він носив на шиї. Або допити підсудних у стародавньому Вавилоні та Індії здійснювалися за допомогою клятви. Зокрема, якщо підсудний вимовляв клятву, не зупиняючись, в нього не пересихало в горлі, він не збирався, дивився не на підлогу, вбік, а на суддю, це означало, що людина не вчиняла ніякого незаконного діяння.

На запитання: «Чи звертають увагу адвокати-практики на жести своїх клієнтів під час спілкування з ними?» 76% відповіли стверджувально. Головною зброєю, на думку 94% респондентів, є наші очі. Нам удалося навіть отримати поради від кваліфікованого юриста-практика Олександра Вікторовича щодо мови очей. Зокрема: 1) прикриті очі – це ознака інертності, байдужості, пасивності; 2) прищулений погляд – пильна увага або хитрість, підступні плани, злий умисел; 3) прямий погляд, звернений до співрозмовника, показує довіру, відкритість, готовність до співпраці; 4) погляд з боку куточками очей демонструє скептичний настрій, недовіру, висловлює сумніви; 5) погляд знизу із схиленою головою свідчить про деяку агресію, яка може бути приведена в дію; 6) погляд знизу із зігнутою спиною – означає покірність, послужливість; 7) погляд зверху вниз у психології жестів – це завжди відчуття переваги і зарозумілості, демонстрація презирливого ставлення до партнера; 8) якщо підсудний «приховує» погляд, то, швидше за все, це – невпевненість у собі, боязкість чи почуття провини. Це саме ті базові жести, які опитаний респондент іноді використовує на практиці.

Опитування респондента, що обіймає посаду заступника начальника по слідству Липоводолониського ВП, Дмитра Маркова дали нам можливість дійти таких висновків: в Україні мова жестів під час слідчого процесу взагалі не розглядається. Особисто він найбільшу увагу звертає на жести рук, погляд та тембр голосу підсудного.

Окрему групу респондентів становила колегія суддів. Так, за результати їх опитування, нами було виявлено, що 99% суддів національних судів України взагалі не звертають увагу на мову жестів, акцентуючи під час судового засідання основну увагу на доказах.

В умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу нині у судах встановлені камери спостереження, які записують перебіг судових засідань. У країнах, які дотримуються загального права, суддя виносить рішення, спираючись на прецедент, тобто на рішення суддів, які вже виносили рішення щодо схожих справ, але це ж не означає, що вони виносять рішення, як у стародавні часи. Судді можуть більше приділити увагу жестам підсудних, бо, як показали наші дослідження, наприклад в Україні під час судового засідання суддя звертає увагу більше на докази, аніж на жести. І поки підсудний потрапить до суду, він має подолати декілька інстанцій, зокрема адвокатів, слідчих, які, на нашу думку, мусять звертати ретельну увагу на жести.

Ці відкриття щодо винесення рішень у стародавні часи стали поштовхом для нас до нового дослідження і вдосконалення результатів поставлених першочергових завдань. Нами були прослухані та проаналізовані слухання судових засідань Європейського Суду з прав людини, проте різних країн-учасниць. Також проаналізовано жести, якими керувались учасники судового процесу. Так, нами ретельно було вивчено справу «Навальний проти Росії» № 2 (ЄСПЛ 127, 2019) [14] щодо порушення статті 5 та статті 10 та вперше в історії існування Росії щодо порушення статті 18 Європейської конвенції з прав людини. Також прослухали справу «Куріч проти Словенії» (№ 26828/06) [15] щодо порушення статті 8 та статті 46 Європейської конвенції з прав людини. Перша справді різниться – це принципи поведінки, тембри голосу, подача інформації тощо. Під час слухання справи Навального яскраво простежувалось хвилювання, адже особи, що представляли його в суді, постійно перегойдувалися з ноги на ногу. Натомість представники справи «Куріч проти Словенії» поводитися спокійно та впевнено, намагались уникати будь-яких жестів. Зокрема, у цій справі помітно було одразу, що його представники часто тримали руки в кулаках і спиралися на стіл. Проаналізувавши такі жести, ми дійшли висновку, що це були яскраві знаки на захисну реакцію спікера. Крім того, помічено було й жест схрещування рук у замок представ-

ником Куріча, а це означає, що людина закрита, закрита до співпраці, розмови, нерозкриття повної інформації.

При цьому хочемо відзначити, що навіть учасники судових засідань у Європейському Суді з прав людини стежать за власними жестами. Адже, помітивши хибний жест, вони через 2 секунди убрали руки із замкненого стану. Представники ж справи «Навальний проти Росії» постійно заламували руки, що ж знову вказує на невпевненість у своїх діях.

Висновки. Проаналізувавши отримані дані нашого дослідження, ми дійшли висновку, що саме мова жестів інколи спроможна надати нам у ході судового засідання величезний перелік додаткової інформації. По-перше, завдяки цьому рішення суду буде мати меншу похибку недосконалості, адже будуть враховані не лише докази, але й підкріплена правдивість цих доказів. По-друге, ми про-

понуємо ввести нову посаду в судовий процес, яку обійматиме досвідчена особа-психолог, – спеціально підготовлена для тлумачення мови жестів учасників судового процесу різних країн світу. Введення такої посади сприятиме впливу мови жестів на прийняття судових рішень, що, відповідно, підсилюватиме вирок суду в спільноті. По-третє, ми пропонуємо ідентифікацію універсального переліку основних жестів для судового засідання, який допомагав би суддям і учасникам процесу не відволікатися та зберігати спокій під час розгляду справи. По-четверте, вважаємо за необхідне, щоб кожний кваліфікований юрист-практик, суддя, слідчий мав базове уявлення та відвідував раз на рік тижневий курс щодо «тлумачення мови жестів у судовому процесі». Адже, повертаючись у стародавні часи, ми не маємо забувати про мову нашого тіла, яке інколи може розповісти нам набагато більше, ніж ми собі уявляємо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Napier J.M., Haug T. Justisigns: A European overview of sign language interpreting provision in legal settings. January 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/312590628_Justisigns_A_European_overview_of_sign_language_interpreting_provision_in_legal_settings (дата звернення: 07.01.2020).
2. Maartje de Meulder. The Legal Recognition of Sign Languages. *Gallaudet University Press. Special Issue: Language Planning and Sign Language Rights*, Summer 2015. Vol. 15. No. 4. Pp. 498–506. URL: <https://www.jstor.org/stable/26191000> (дата звернення: 07.01.2020).
3. Humphries T., Kushalnagar R., Mathur G. The Right to Language. *J Law Med Ethics*. 2013. No. 41(4). URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4117351/> (дата звернення: 29.01.2020).
4. Виртос І., Азін В., Байда Л., Госс Н., Ждан П., Флетчер А. Нічого для нас без нас : посібник з інклюзивного прийняття рішень для засобів масової інформації. Київ : Ленвіт, 2015. 92 с. URL: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/toolkit_media_ukr.pdf (дата звернення: 17.03.2020).
5. Ващук О. Невербальна інформація у кримінальному судочинстві: допит. *National Law Journal: theory and practice*. December 2014. P. 234–237. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/6/53.pdf> (дата звернення: 27.01.2020).
6. Засенко В.В. Жестова мова й сучасність. Збірник наукових праць «Педагогічна думка», 2008. Вип. 3. 192 с.
7. Зейкан Я.П. Методика перехресного допиту в суді. Харків : Фактор, 2016. 192 с. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/news/advocatura/2016-05-19.posibnyk.zeikan.pdf> (дата звернення: 14.01.2020).
8. Ольховська М.М. Розслідування злочинів за допомогою невербальної інформації. URL: <http://www.lex.pl.ua/articles/1433944412.html> (дата звернення: 05.01.2020).
9. Моррис Д. Библия языка телодвижений / пер. с англ. Н. Караева. Москва : Исток, 2010. 672 с. URL: <https://e-libra.ru/read/390031-bibliya-yazyka-telodvizheniy.html> (дата звернення: 23.02.2020).
10. Омельченко Н. Мова тіла: про що говорять погляди та жести на переговорах. 2017. URL: <https://mind.ua/openmind/20176880-movaitila-pro-shcho-govoryat-poglyadi-ta-zhesti-na-peregovorah> (дата звернення: 29.03.2020).
11. Fulfilling Potential. Building a deeper understanding of disability in the UK today. URL: www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/320515/building=understanding=main=slide=deck.pdf (дата звернення: 17.01.2020).
12. Нічого для нас без нас : посібник з інклюзивного прийняття рішень для засобів масової інформації. Видано в рамках проекту «Інклюзивні рішення для рівноправного та відповідального суспільства» (IDEAS) за фінансової підтримки Європейської Комісії та Британської Ради. Київ, 2015. URL: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/toolkit_media_ukr.pdf (дата звернення: 03.02.2020).
13. Rogers Will. Diplomacy is the art of saying “Nice doggie” until you can find a rock. 07.08.2017. URL: <https://everest-center.com/osoblivosti-diplomatichnoyi-movi-istoriya-i-sogodennya/> (дата звернення: 13.06.2019).
14. «Навальний проти Росії»: Європейський суд з прав людини. 2019. № 2 ЄСПЛ 127. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-navalnij-proti-rosi%D1%97-2-pres-reliz/> (дата звернення: 30.03.2020).
15. “Kuric and others v. Slovenia”: European Court of Human Rights. 13 July 2010. № 26828/06. URL: <http://open-court.org/video/foreign/9979/> (дата звернення: 13.03.2020).